ΤΟ ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΟ ΣΤΑΔΙΟ
Μια νέα ερμηνεία

Πέτρος Γ. Καλλιγάς
Επίτ. Έφορος Αρχαιοτήτων

Στη βόρεια πλαγιά του λόφου του Αρδηττού και στις όχθες του άλλοτε ορατού Ιλισού ποταμού υψώνεται σήμερα επιβλητικό και κατάλευκο το ολομάρμαρο Παναθηναϊκό Στάδιο, όπως αυτό αναστηλώθηκε στα τέλη του 19ου αι. πάνω στα ίχνη του ρωμαϊκού σταδίου που κατασκεύασε ο πλούσιος Αθηναίος Ηρώδης ο Αττικού τον 2ο αι. μ.Χ. Μέχρι σήμερα θεωρείται ότι το ρωμαϊκό στάδιο διαδέχθηκε στην ίδια θέση το αρχαίο παναθηναϊκό στάδιο, που γνωρίζουμε ότι κατασκεύασε ο αθηναίος πολιτικός Λυκούργος τις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αι. π.Χ. Οι νεότερες όμως έρευνες στη νότια πλαγιά του λόφου της Ακρόπολης προσέφεραν νέα αρχαιολογικά στοιχεία, που επιτρέπουν πια, πιστεύω, μια διαφορετική ερμηνεία της παραδεδεγμένης διαδοχής των οικοδομικών φάσεων του σημαντικού αυτού αθηναϊκού μνημείου, του Παναθηναϊκού Σταδίου.

Τη νότια πλαγιά του λόφου της αθηναϊκής Ακρόπολης κατελάμβαναν κατά την αρχαιότητα σημαντικά δημόσια οικοδομήματα, όπως το ιερό και το θέατρο του Διονύσου Ελευθερέως στα ανατολικά και το ρωμαϊκό Ωδείο, που ανήγειρε ο Ηρώδης ο Αττικού στα δυτικά του χώρου. Ενδιάμεσα των δύο εκτεινόταν μία μακριά στοά, που αποδόθηκε στο βασιλιά της ελληνιστικής Περγάμου Ευμένη Β΄, ενώ υψηλότερα βρισκόταν το ιερό του θεού-ιατρού Ασκληπιού (εικ. 1).

1. Η Ακρόπολη της Αθήνας και η Νότια Κλιτύς (αεροφωτογραφία).

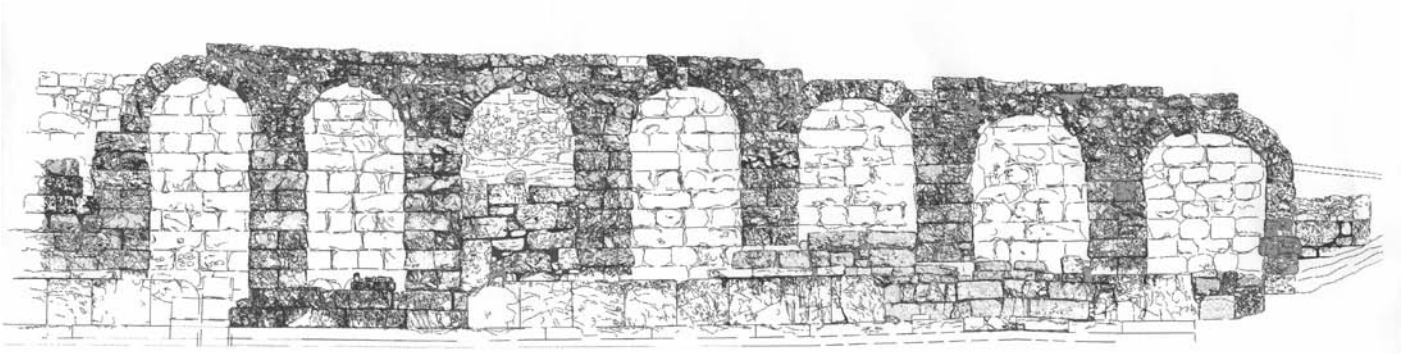

2. Σχέδιο όψης του ανατολικού άκρου του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου.

Η μέχρι σήμερα αρχαιολογική έρευνα κατέδειξε ότι αρχικά στο κέντρο της πλαγιάς εκτεινόταν ένα ευρύ φυσικό πλάτωμα, το οποίο κατοικήθηκε ήδη από την προϊστορική εποχή και με ιδιαίτερη ένταση στα μυκηναϊκά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα επισημανθέντα φρέατα του οικισμού αυτού. Η ύδρευση πάντως εξασφαλιζόταν και από πηγές που ανέβλυζαν από τον φυσικό βράχο, όπως φανερώνει η κατασκευή κρήνης στα αρχαϊκά χρόνια και η ίδρυση στα 420/419 π.Χ. του Ασκληπιείου στα ριζά του βράχου κοντά σε άλλη γειτονική πηγή μέσα σε σπήλαιο. Το έδαφος στα νότια του πλατώματος φαίνεται ότι κατέπιπτε στη συνέχεια απότομα σχηματίζοντας χαράδρα.

Σε χαμηλότερο επίπεδο και στο ανατολικό άκρο του χώρου είχε ιδρυθεί από τα χρόνια του Πεισίστρατου το ιερό του Διονύσου με τον υστεροαρχαϊκό ναό του θεού και τον παρακείμενο θεατρικό χώρο, ενώ στο δυτικό άκρο της περιοχής υπήρχε από τα υστερογεωμετρικά χρόνια το μικρό αλλά πολυσύχναστο ιερό της Νύμφης. Την ελεύθερη περιοχή κατελάμβαναν ήδη από τα αρχαϊκά χρόνια ιδιωτικές κατοικίες (χαρακτηριστική είναι στα νότια η «οικία Ω» με διάρκεια ζωής από τον 5ο μέχρι τον 1ο αι. π.Χ.).

Τα μνημεία αυτά της Νότιας Κλιτύος ερευνήθηκαν ανασκαφικά από τους αρχαιολόγους της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας ήδη από τα μέσα του 19ου αι. ως τις αρχές του 20ού, ενώ η περιοχή νότια του Ωδείου ανασκάφηκε στη δεκαετία του 1950. Ακολούθησαν εργασίες διευθέτησης και τακτοποίησης του χώρου στη δεκαετία του 1960 και στα 1978-82. Παρά όμως τις εργασίες αυτές η γνώση της χρήσης του χώρου γενικά κατά την αρχαιότητα παρέμενε αποσπασματική και η ιστορική αλληλουχία κατακερματισμένη στην έρευνα των μεμονωμένων μνημείων.

Η κατάρρευση μέρους του αναλήμματος της ανατολικής παρόδου του Διονυσιακού Θεάτρου κατά τον μεγάλο σεισμό του 1981 υπήρξε η αφορμή για τη σύσταση από το Υπουργείο Πολιτισμού το 1984 ειδικής διεπιστημονικής επιτροπής με σκοπό τη συντήρηση του Διονυσιακού Θεάτρου. Η επιτροπή υπό την προεδρία αρχικά του Δημ. Λαζαρίδη και στη συνέχεια του Αγγ. Δεληβοριά εργάσθηκε αποδοτικά για τη σύνταξη της σχετικής λεπτομερειακής μελέτης. Το 1990 οι αρμοδιότητες της επιτροπής διευρύνθηκαν και κάλυψαν συνολικά πλέον τη μελέτη, τη στερέωση και την αναστήλωση όλων των μνημείων της Νότιας Κλιτύος της Ακρόπολης. Από το 1990 μέχρι το 2002 η επιτροπή, υπό την προεδρία του υπογραφόμενου, εργάσθηκε για την πραγματοποίηση των εγκεκριμένων μελετών για το θέατρο και για τη σύνταξη νέων αρχιτεκτονικών μελετών και την παράλληλη αρχαιολογική έρευνα που θα επέτρεπαν τη συντήρηση και των υπολοίπων μνημείων της περιοχής. Το 2002 η Επιτροπή διχοτομήθηκε και το μεν Θέατρο του Διονύσου και το Ασκληπιείο αποτέλεσαν το αντικείμενο μιας νέας Επιτροπής, ενώ ορίστηκε μια δεύτερη υπεύθυνη για το χώρο της Στοάς του Ευμένους και του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού.

Η δεύτερη αυτή επιτροπή με πρόεδρο τον πολιτικό μηχανικό της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Βασ. Χανδακά, στην οποία συμμετέχω ως μέλος, αξιοποίησε τις ήδη υπάρχουσες αρχιτεκτονικές μελέτες για το Ωδείο, ενώ προχώρησε παράλληλα στη μελέτη της Στοάς. Το έργο της μελέτης και στη συνέχεια το έργο της εκτέλεσης στερεωτικών εργασιών και στα δύο μνημεία –ύστερα από εγκρίσεις του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου– πραγματοποιεί με επιτυχία το Τεχνικό Γραφείο της Επιτροπής υπό τον πολιτικό μηχανικό Διον. Μονοκρούσο με τη συμμετοχή των αρχιτεκτόνων Μιχ. Λεφατζή και Αναστ. Λαζαρίδου.

Η τωρινή λεπτομερειακή μελέτη των δύο γειτονικών μνημείων, του Ωδείου και της Στοάς, επέτρεψε τη συναγωγή νέων αρχιτεκτονικών συμπερασμάτων γι' αυτά και την καλύτερη κατανόηση του ευρύτερου χώρου κατά την αρχαιότητα, ενώ παράλληλα οδήγησε στη διατύπωση νέων απόψεων για τη γενικότερη χρήση του χώρου σε συνδυασμό με την ιστορική αλληλουχία των φάσεων των μνημείων.

Ενώ συνεχίζονταν οι στερεωτικές και αναστηλωτικές εργασίες στο Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού, η νέα λεπτομερειακή αρχιτεκτονική μελέτη της Στοάς του Ευμένους (από τον αρχιτέκτονα Μιχ. Λεφατζή) και η παράλληλη αρχαιολογική έρευνα οδήγησαν στην ανατροπή των μέχρι σήμερα παραδοχών για το μνημείο και στη διατύπωση νέων συμπερασμάτων.

Η πρώτη και βασική διαπίστωση, που οφείλεται στον Μιχ. Λεφατζή, συνίστατο στο ότι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που αποδίδονταν συνολικά στη λεγόμενη Στοά του Ευμένους αποτελούσαν στην πραγματικότητα δύο ανεξάρτητα μεταξύ τους μνημεία, ανεξάρτητα κατασκευαστικά αλλά, όπως απέδειξε και η έρευνα, και χρονικά.

Διαπιστώθηκε ότι αρχικά οικοδομήθηκε ο μεγάλος τοίχος από κροκαλοπαγείς λίθους σε διπλή σειρά, ενώ συμφυείς με αυτόν ήταν, σε έμπλεκτο σύστημα κατασκευής, οι διαδοχικές στέρεες αντηρίδες από ακτίτη πωρόλιθο, στη μορφή πεσσοστοιχίας με αβαθείς θόλους άνω (εικ. 2). Το σύνολο αυτό αποτελούσε στην πραγματικότητα έναν ισχυρό αναλημματικό τοίχο που κατασκευάστηκε ύστερα από βαθιά εντομή στο λόφο και ονομάστηκε συμβατικά Βόρειος Αναλημματικός Τοίχος. Στοιχεία όπως η πολυγωνική κατασκευή των αβαθών θόλων και η μορφή των τεκτονικών συμβόλων των χαραγμένων σε πωρόλιθους των πεσσών (γραμμάτων χαραγμένων κατά τη διαχείριση των λίθων στο λατομείο), οδηγούν στη χρονολόγηση της κατασκευής στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., και μάλιστα στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου (336-323 π.Χ.).

Αντίθετα, η Στοά στα νότια θεμελιώθηκε βαθύτερα και ανεξάρτητα από τον αναλημματικό τοίχο πίσω της και είναι χρονικά μεταγενέστερη απ' αυτόν κατά περίπου 170 χρόνια ανήκοντας στη μέση ελληνιστική εποχή. Ορθά η Στοά αποδόθηκε στον βασιλέα της Περγάμου Ευμένη Β΄ (198-158 π.Χ.) κρίνοντας κυρίως από τα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου.

Η κατασκευή του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου πραγματοποιήθηκε ύστερα από βαθιά εντομή στο πλάτωμα του λόφου που φθάνει καθ' ύψος τα 11 μ. στο μέσον του και γύ - ρω στα 7 μ. στα άκρα. Η καμπυλότητα αυτή άνω είναι σαφής και συνδέεται με τη φυσική διαμόρφωση του λόφου, συγχρόνως όμως προσφέρει οπτική ελάφρυνση στη βαριά αυτή επιμήκη κατασκευή. Γενικά η μορφή του αναλήμματος ήταν πρωτότυπη και καινοτόμα για την Αθήνα του 4ου αι. π.Χ.

Ο Βόρειος Αναλημματικός Τοίχος μετά την ολοκλήρωσή του στήριζε στο πάνω επίπεδό του τη διαδρομή του περιφερειακού δρόμου της Ακρόπολης, του λεγόμενου «περιπάτου», που έλαβε την οριστική μορφή χάραξης την εποχή ακριβώς της κατασκευής του αναλήμματος (*IG*.II^2, 2639). Ο «περίπατος» στην περιοχή αυτή ένωνε το Ωδείο του Περικλέους και την άνω περιοχή του Θεάτρου του Διονύσου με τα μνημεία που βρίσκονταν στα δυτικά διατρέχοντας την κορυφή του Βορείου Αναλημματικού Τοίχου. Είναι ενδιαφέρον ότι η κατασκευή αυτή εμπνέεται γενικά από σύγχρονα οχυρωματικά έργα, όπου το τείχος ενισχυόταν εσωτερικά από διαδοχικούς πεσσούς-αντηρίδες, που κατέληγαν άνω σε θόλους. Η τοξοστοιχία αυτή με τη σειρά της έφερε τον «περίδρομο» (ή πάροδο), το διάδρομο δηλαδή πάνω στα τείχη για τη διακίνηση των στρατιωτών.

Στο νότιο πλαϊνό τμήμα του «περιπάτου» και στο εσωτερικό του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου δημιουργήθηκε, καθ' όλη τη διαδρομή του, ορθογώνιος χώρος για την τοποθέτηση πήλινου πιθανότατα αγωγού νερού. Στη βάση του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου υπήρχε αντίστοιχος ορθογώνιος χώρος, που διέτρεχε όλο το μήκος του Τοίχου διαπερνώντας και τους πεσσούς-αντηρίδες, προφανώς για την τοποθέτηση και εκεί παρόμοιου πήλινου αγωγού νερού. Ο αγωγός νερού της βάσης του αναλήμματος συνδέεται με μεγάλο λίθινο, κτιστό «κρυπτό» οχετό, που εκκινεί από τον Τοίχο σε απόσταση 59 μ. από το ανατολικό του άκρο. Ο οχετός βαίνει προς νότον και σώζεται σήμερα σε μια απόσταση 20 μ. Ασφαλώς ο κτιστός αυτός οχετός θα συνέχιζε νοτιότερα εξυπηρετώντας σημαντικό έργο που βρισκόταν εκεί.

Στα δυτικά του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου (στο 11ο τόξο από δυσμάς) και σε επαφή με τον τοίχο διαπιστώθηκαν τα λείψανα αρχαίας κρήνης, που συνδέεται με βαθύ οριζόντιο όρυγμα στο βράχο και κάθετο κτιστό ορθογώνιο φρέαρ καθαρισμού εσωτερικά στα βόρεια του Τοίχου.

Στο ανατολικό άκρο, όπου τερματίζεται η πεσσοστοιχία του Βορείου Αναλημματικού Τοίχου εκκινεί μεγάλη κάθετη αντηρίδα, της οποίας η πώρινη θεμελίωση σώζεται σε μήκος 6,60 μ. από τον ακραίο πεσσό και είναι τοποθετημένη μέσα σε χαντάκι σκαμμένο στον φυσικό βράχο (κιμηλιά). Τους πωρόλιθους της βάσης ακολουθούν καθ' ύψος σειρές κροκαλοπαγών και η άνω επιφάνεια της αντηρίδας θα ακολουθούσε την κατερχόμενη φυσική κλίση του λόφου.

Ο Βόρειος Αναλημματικός Τοίχος με τους 42 σωζόμενους πεσσούς (πλάτ. 1.10-1.20 μ.) και τα αντίστοιχα τόξα διατηρείται σήμερα σε μήκος 164,50 μ., αλλά το αρχικό του μήκος ήταν ασφαλώς μεγαλύτερο και χάνεται τώρα κάτω από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις για την κατασκευή του ρωμαϊκού Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, όπως μαρτυρεί και η διακοπή του ακραίου δυτικού τόξου του Τοίχου. Είναι πολύ πιθανόν ο Βόρειος Αναλημματικός Τοίχος να συνέχιζε δυτικά για ακόμη άλλα 15-20 μ., φθάνοντας σε ένα τελικό μήκος 180-185 μ. περίπου, με τους αντίστοιχους πεσσούς και τα σχετικά τόξα.

Η βαθιά και ευρεία εντομή στον φυσικό βράχο, οι εκτεταμένες χωματουργικές εργασίες που απαιτούσε αυτή και η στη συνέχεια κατασκευή μεγάλου αναλημματικού τοίχου, ήταν ένα μεγάλο δημόσιο έργο της εποχής του και είναι φανερό ότι θα εξυπηρετούσε ένα πολύ ευρύτερο οικοδομικό σχεδιασμό από την απλή στήριξη του «περιπάτου» στο άνω επίπεδο ή την παροχέτευση των υδάτων από τις υπερκείμενες πηγές του Ασκληπιείου και της αρχαϊκής κρήνης.

Λεπτομερειακή μελέτη του ευρύτερου χώρου νότια του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου κατέδειξε ότι το έδαφος αρχικά ήταν επίπεδο –όπου οικοδομήθηκε αργότερα η Στοά του Ευμένους– και στη συνέχεια κατηφορίζει ομαλά σε όλη του την έκταση μέχρι χαμηλά τη σημερινή οδό Διονυσίου Αρεοπαγίτου (πεζόδρομο τώρα). Η διαμόρφωση αυτή του εδάφους επιτρέπει βάσιμα, πιστεύω, την υπόθεση ότι στην περιοχή αυτή εκτεινόταν μια μεγάλη επιμήκης αμφιθεατρική κατασκευή, όπως ένα στάδιο με είσοδο από τα δυτικά.

Όλα τα αρχαία ελληνικά στάδια διέθεταν στο μέσον τους έναν επίπεδο «δρόμο» όπου αγωνίζονταν οι αθλητές, μήκους ενός σταδίου (ήτοι 600 ποδών) και στα πλάγια επικλινείς πλευ-

ρές, το «θέατρο», όπου ήταν οι θεατές των αγωνισμάτων. Η στενή πλευρά, όπου αργότερα η ρωμαϊκή ημικυκλική «σφενδόνη», ήταν στα ελληνικά στάδια ευθύγραμμη και το όλον ήταν συνήθως χωμάτινο με περιορισμένο αριθμό μόνο λίθινων εδωλίων. Χρονικά σύγχρονα σχεδόν παραδείγματα ήταν τα στάδια στα ιερά της Ολυμπίας, της Νεμέας και της Επιδαύρου που παρουσιάζουν όμοια κατασκευαστικά στοιχεία.

Στην αρχαία Αθήνα είναι γνωστό ότι τα «γυμνικά» αγωνίσματα (του στίβου) στο πλαίσιο των εορτών των Μεγάλων Παναθηναίων πραγματοποιούνταν στην αρχαία Αγορά (κατά τα τέλη του 5ου αι. π.Χ.), αλλά κυρίως στο Αλίπεδον, στο Φάληρο, όπου και ο αθηναϊκός ιππόδρομος, μέχρι την εποχή της δωδεκάχρονης διοίκησης του ρήτορα Λυκούργου (336-324 π.Χ.). Στον πολιτικό Λυκούργο ήδη οι αρχαίες φιλολογικές πηγές απέδιδαν, παράλληλα με την οικονομική ανασυγκρότηση της πόλης, ένα ευρύ οικοδομικό πρόγραμμα που περιελάμβανε μεταξύ των άλλων έργων την αναμόρφωση του παλαιού Διονυσιακού Θεάτρου και την εξαρχής κατασκευή Παναθηναϊκού Σταδίου (πρβλ. *IG*.II^2, 457^{β}). Μέχρι σήμερα το Παναθηναϊκό Στάδιο του Λυκούργου του 4ου αι. π.Χ. ετοποθετείτο από τους μελετητές στην περιοχή του λόφου του Αρδηττού, όπου το μεταγενέστερο ρωμαϊκό στάδιο που αναμόρφωσε ο Ηρώδης ο Αττικού τον 2ο αι. μ.Χ. Όμως πρέπει πλέον να θεωρηθεί πολύ πιθανό ο Λυκούργος να επιζήτησε τη γειτνίαση των αθλητικών δρώμενων με τις κυρίως θρησκευτικές δραστηριότητες της μεγάλης εορτής των Παναθηναίων πάνω στην Ακρόπολη και να επέλεξε ως κατάλληλη περιοχή για το νέο Στάδιο την ανεκμετάλλευτη και αδιαμόρφωτη ως τότε περιοχή της Νότιας Κλιτύος, δυτικά του Διονυσιακού Θεάτρου (βλ. εκεί και ύπαρξη παλαιότερων χαλκουργείων). Ας σημειωθεί ότι η θέση του νέου σταδίου βρισκόταν ακριβώς κάτω από τον σεπτό ναό της πολιούχου θεάς, τον Παρθενώνα, πάνω στην Ακρόπολη (εικ. 3).

Από τα τεκμήρια, φιλολογικά και επιγραφικά, γίνεται φανερό ότι ο Λυκούργος επιμελήθηκε την κατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου σε συνδυασμό με την αναβάθμιση της μεγάλης αθηναϊκής εορτής των Παναθηναίων κατά την πρώτη περίοδο της διοίκησής του (336-330 π.Χ.). Τα Μεγάλα Παναθήναια του έτους 330/29 π.Χ. θα πραγματοποιήθηκαν με μεγαλοπρέπεια ύστερα από την εκτέλεση σημαντικών έργων που γνωρίζουμε ότι έγιναν για τον εμπλουτισμό του ναού της θεάς Αθηνάς πάνω στην Ακρόπολη (χρυσές Νίκες), για την κατασκευή νέων χρυσών και αργυρών σκευών, των «πομπείων» (*IG*.II^2, 333), για τον καλλωπισμό των αθηναίων

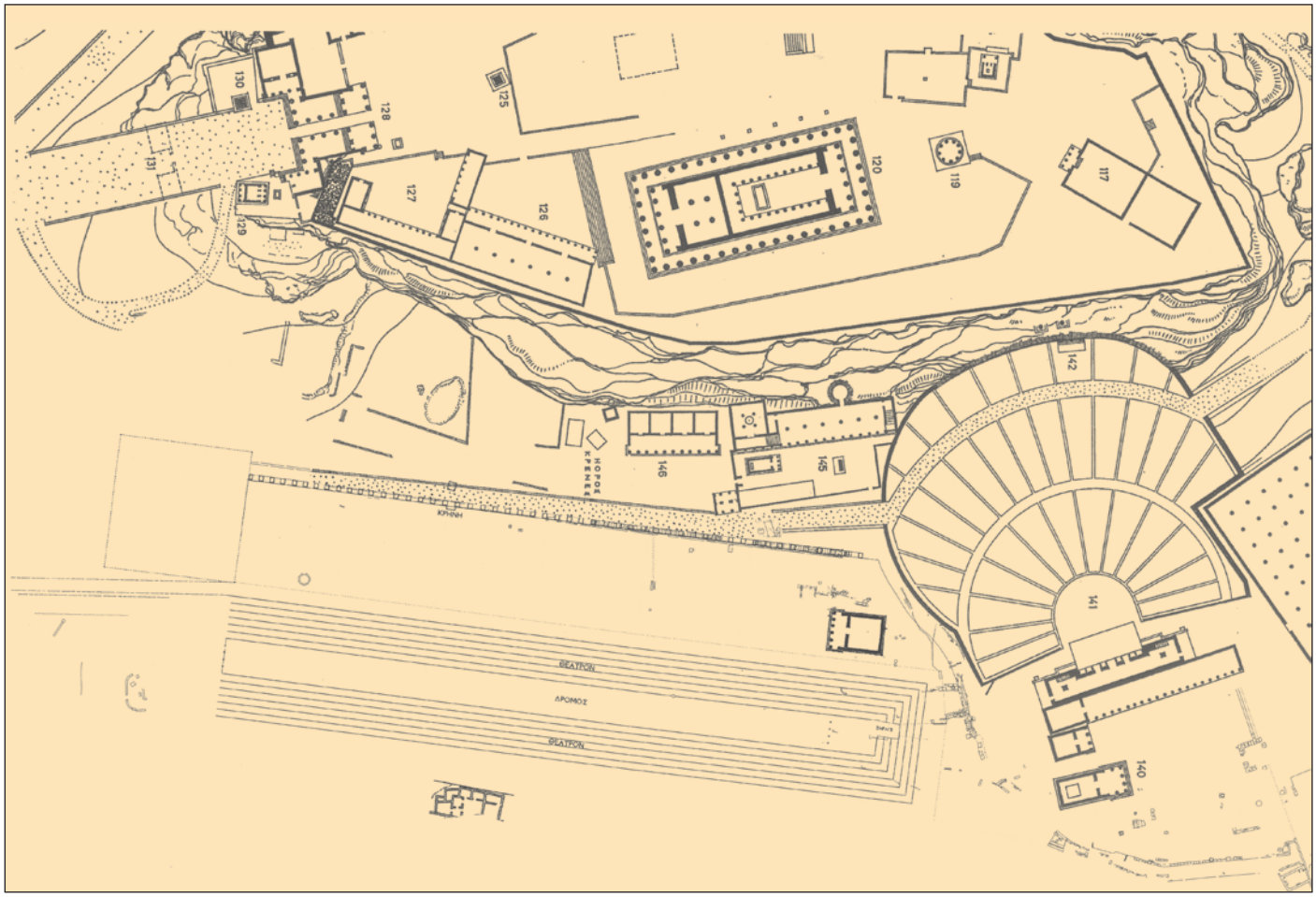

3. Σχεδιαστική απόδοση της τοπογραφίας της Νότιας Κλιτύος κατά τον 4ο αι. π.Χ.

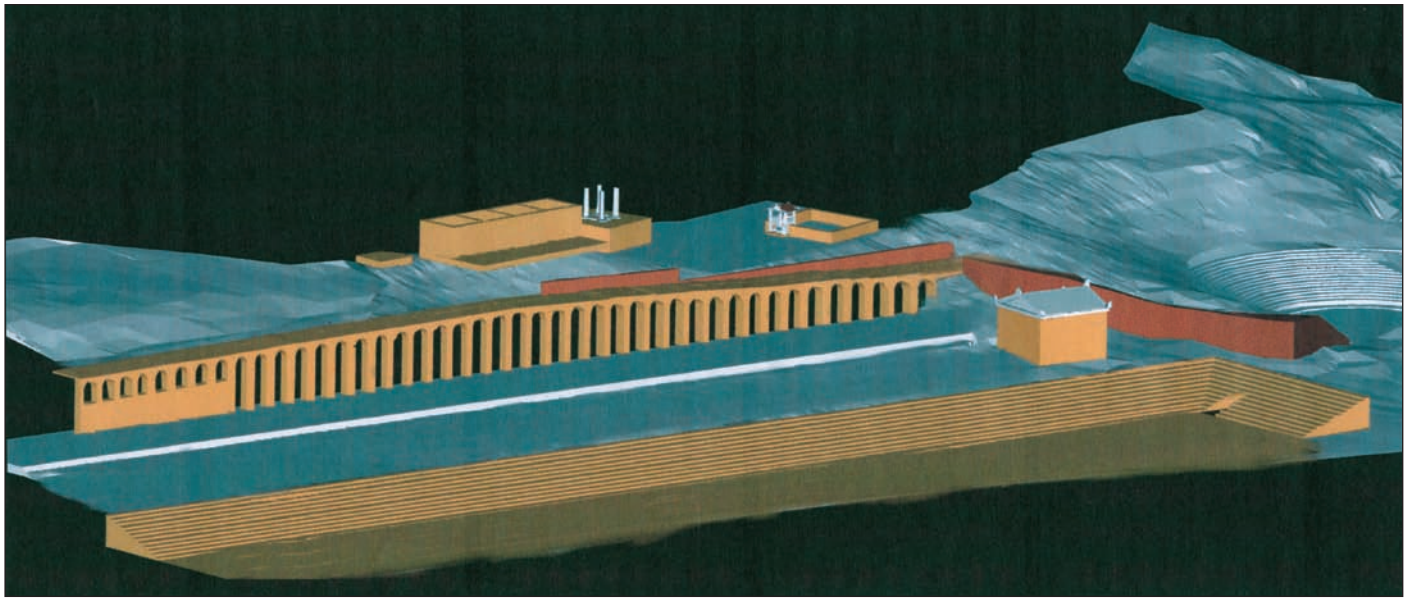

4. Σχεδιαστική απόδοση της περιοχής του Παναθηναϊκού Σταδίου του Λυκούργου.

κορών που συμμετείχαν στη μεγάλη πομπή των Παναθηναίων και, τέλος, για την εξασφάλιση σταδίου για την εκτέλεση των «γυμνικών» αθλητικών αγωνισμάτων των Παναθηναίων (*IG*.II², 457+513).

Είναι γνωστό από τις ίδιες πηγές ότι με παρέμβαση του ίδιου του Λυκούργου εξασφαλίστηκε για την πόλη η κυριότητα του αναγκαίου για την ίδρυση Σταδίου χώρου που προηγουμένως ανήκε σε ιδιώτη, ότι για την κατασκευή του «δρόμου» και του «θεάτρου» του Σταδίου πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες χωματουργικές εργασίες στις οποίες συνεισέφερε και ο Εύδημος από τις Πλαταιές (*IG*.II², 351+624), και ότι για το έργο διαμορφώθηκε η παρακείμενη χαράδρα και κατασκευάστηκαν αναλημματικοί τοίχοι. Για τη στερέωση των πρανών του σταδίου, φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε η ξυλεία που γνωρίζουμε ότι μεταφέρθηκε εκεί από τα νεώρια του Πειραιά, τη χρονιά 330/29 π.Χ. (*IG*.II², 1627, στιχ. 382-84).

Συμπερασματικά θεωρώ ότι το Παναθηναϊκό Στάδιο του ρήτορα Λυκούργου κατασκευάστηκε συγχρόνως με τον μεγάλο Βόρειο Αναλημματικό Τοίχο, ύστερα από την πραγματοποίηση εκτεταμένων εκσκαφών γης και διαμορφώσεων στην πλαγιά του λόφου της Ακρόπολης, στα πλαίσια ενιαίου μεγάλου οικοδομικού προγράμματος του σπουδαίου αυτού πολιτικού. Είναι βέβαια απαραίτητο η υπόθεση αυτή της ίδρυσης του λυκούργειου Παναθηναϊκού Σταδίου στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης, να αποδειχθεί με ανασκαφικά τεκμήρια. Μέχρι τότε, όμως, είναι χρήσιμο να καταγραφούν οι ενδείξεις που ενισχύουν αυτή την υπόθεση.

Ισχυρή ένδειξη της γειτνίασης του νέου Σταδίου με το Θέατρο του Διονύσου είναι η επιγραφική αναγραφή συνελεύσεων της Εκκλησίας του Δήμου ή της Βουλής, που άρχιζαν στο Παναθηναϊκό Στάδιο και συνεχίζονταν ύστερα από μεταφορά τους στο Διονυσιακό Θέατρο (πρβλ. *IG*.II ², 893 και 1043). Το γεγονός αυτό θα ήταν εύκολο να πραγματοποιηθεί εάν τα δύο –Στάδιο και θέατρο– ήσαν παρακείμενα, όπως προτείνεται τώρα, και όχι σε μεγάλη απόσταση, που θα συνέβαινε εάν το Στάδιο ήταν στο λόφο του Αρδηττού, έξω από την αρχαία πόλη. Παράλληλη χρήση του Διονυσιακού Θεάτρου και του Παναθηναϊκού Σταδίου επραγματοποιείτο επίσης από τους στρατευμένους αθηναίους εφήβους σύμφωνα με τα επιγραφικά δεδομένα (πρβλ. *IG*.II², 1011). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο θεσμός της εφηβείας αναμορφώθηκε στα χρόνια του Λυκούργου ακολουθώντας την ήττα των Αθηναίων στη Χαιρώνεια (338 π.Χ.) και τις μεγάλες τους απώλειες εκεί (1.000 νεκροί).

Γειτνίαση Σταδίου και θεάτρου παρατηρείται και στο σύγχρονο ιερό του Αμφιάρειου στον Ωρωπό και στο ελληνιστικό μαντείο της Δωδώνης (του 3ου αι. π.Χ.), πιθανότατα αντιγράφοντας το λυκούργειο σύνολο της Αθήνας.

Η υπόθεσή μου ότι η ανακατασκευή του θεάτρου του Διονύσου (αναλήμματα και λίθινα εδώλια) πραγματοποιήθηκε σε συνέχεια της ίδρυσης Σταδίου στα δυτικά του και μάλιστα κατά τη δεύτερη περίοδο διοίκησης του Λυκούργου (330-324 π.Χ.), ενισχύεται και από τη μελέτη της διάταξης των κτηρίων που ανήκουν στο λυκούργειο Ιερό του Διονύσου. Η διάταξη μαρτυρεί την ύπαρξη ήδη στα δυτικά εμποδίου, που δεν επέτρεπε την κανονική ανάπτυξή τους στο χώρο: Η μονώροφη Στοά που έκλεινε το Ιερό στα βόρεια, δεν συνεχίζεται δυτικά σε ίση απόσταση από το κέντρο, όπως στα ανατολικά. Ο νεότερος ναός δεν εκτείνεται στα δυτικά, αλλά ακολουθεί το δυτικό όριο του παλαιότερου ναού. Ο περίβολος του ιερού ακολουθεί στα δυτικά παράδοξη λοξή διαδρομή. Ίσως στην ίδια αιτία, δηλαδή την ύπαρξη ήδη του νέου Σταδίου πλέον στα δυτικά και σχεδόν σε επαφή, να οφείλεται η μεταφορά βορειότερα του νέου αναλημματικού τοίχου της δυτικής παρόδου του θεάτρου και η άλλως ανεξήγητη σιγμοειδής διαδρομή του δυτικού αναλήμματος.

Αξιοσημείωτη επίσης ένδειξη ύπαρξης του Σταδίου απο-

τελεί το γεγονός ότι σε όλη την περιοχή της Νότιας Κλιτύος της Ακρόπολης έχουν βρεθεί κατά καιρούς αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που πρέπει να ανήκαν σε Στάδιο, όπως ευθύγραμμα εδώλια με ή χωρίς ανάγλυφες γλαύκες στα άκρα, καθώς και μαρμάρινοι θρόνοι (προεδρίας) με ανάγλυφες επίσης γλαύκες στη βάση τους. Η γλαύκα είναι το σύμβολο της θεάς Αθηνάς και η παρουσία της θα ταίριαζε απόλυτα με μια κατασκευή αφιερωμένη σε αυτή, όπως το Παναθηναϊκό Στάδιο. Τα μέλη αυτά έχουν αποδοθεί από μελετητές άλλοτε στο Ωδείο του Περικλέους και άλλοτε στο ρωμαϊκό Παναθηναϊκό Στάδιο του Ηρώδη. Όμως οι διαφορές που παρατηρούνται στις διαστάσεις και την κατεργασία απομακρύνουν την πιθανότητα αυτών των αποδόσεων και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα μαρμάρινα μέλη που βρέθηκαν στη Νότια Κλιτύ, κυρίως εντοιχισμένα στο φράγκικο Ριζόκαστρο, ανήκαν στο εκεί λυκούργειο Παναθηναϊκό Στάδιο (φυλάσσονται σήμερα στο Μουσείο Ακροπόλεως και στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Φαίνεται ότι ο Ηρώδης τον 2ο αι. μ.Χ. μιμήθηκε στο δικό του Στάδιο παρόμοια μέλη με σχετική διακόσμηση, δημιουργώντας έτσι μια δεύτερη, μεταγενέστερη, σειρά μελών που βρέθηκαν το 1869/70 στις ανασκαφές του σταδίου στον Αρδηττό (φυλάσσονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο). Παράλληλα, πολλοί από τους μαρμάρινους θρόνους και των δύο σταδίων διασκορπίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν ως επισκοπικοί θρόνοι στις χριστιανικές εκκλησίες της Αθήνας.

Με το νέο λυκούργειο Παναθηναϊκό Στάδιο πρέπει να συνδέεται και μία οδός που οδηγούσε σε αυτό από τα δυτικά. Η οδός υπήρχε ήδη από τα υστερο-αρχαϊκά χρόνια (βλ. «Πεισιστράτειο» υδραγωγείο στην άκρη της), αλλά στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. διαπλατύνθηκε με την κατασκευή στα νότια σημαντικού πώρινου αναλήμματος, του λεγόμενου «μεγάλου ελληνιστικού τοίχου». Η οδός προς το Στάδιο θα εκκινούσε από την είσοδο της Ακρόπολης, όπου κατέληγε επίσης η γνωστή Παναθηναϊκή οδός, αφού είχε διασχίσει την Αρχαία Αγορά. Η άμεση σύνδεση της οδού αυτής με τον Ιερό Βράχο καθιστά πολύ πιθανή την τέλεση στο Στάδιο και της καταληκτήριας ιεροπραξίας της εορτής των Παναθηναίων, της διανομής στους αθηναίους δημότες των ιερών κρεάτων της θυσίας που είχε πραγματοποιηθεί στο βωμό της θεάς. Ακολουθώντας μια νεότερη διόρθωση της σχετικής επιγραφής (*IG*.II^2, 334$^{\beta}$), η τοποθεσία της διανομής θα ήταν το κοντινό Παναθηναϊκό Στάδιο και όχι ο μακρινός Κεραμεικός, όπως πιστευόταν μέχρι σήμερα. Με τον τρόπο αυτό συνδέονταν και τοπογραφικά όλες οι δραστηριότητες της μεγάλης αθηναϊκής εορτής: οι αγώνες, η πομπή, η θυσία και η διανομή των κρεάτων.

Για την τοπογραφία του χώρου πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι στην περιοχή του ανατολικού άκρου του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου σώζονται τα θεμέλια μικρού εξάστυλου κτηρίου, με την πρόσοψη στραμμένη προς τα δυτικά, προς την περιοχή του Σταδίου και με μεγάλο τετράγωνο σηκό. Εάν νεότερη έρευνα επιβεβαιώσει την παλαιά υπόθεση ότι στα θεμέλια αυτά ανήκει η μαρμάρινη δωρική ανωδομή (κίονες, κιονόκρανα, επιστύλια, γείσα) που σήμερα είναι κυρίως εντοιχισμένη στην υστερορωμαϊκή πύλη Beulé της Ακρόπολης, τότε το μνημείο αυτό πρέπει να ήταν πράγματι χορηγικό και να ανατέθηκε το 320/19 π.Χ. από τον Νικία γιο του Νικοδήμου (*IG*.II^2, 3055). Το γεγονός αυτό πάντως δεν αποκλείει την πιθανότητα το κτίσμα, αν και συνδεόμενο με το Διονυσιακό Θέατρο, να χρησιμοποιήθηκε από το παρακείμενο Στάδιο με τη μορφή «θησαυρού» για την απόθεση και φύλαξη σχετικών σκευών (εικ.4).

Πάντως οι πρόσφατες έρευνες στην περιοχή κατέδειξαν ότι υψηλότερα από το μνημείο αυτό και μπροστά από το ΝΑ άκρο του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου υπήρχε ένα μικρό ανάλημμα που δημιουργούσε άνδηρο, ίσως για την τοποθέτηση άλλου μικρότερου χορηγικού μνημείου με όψη προς νότον, καθώς και λείψανα οικίας (;), που όμως καταπατήθηκαν όλα από τη μεταγενέστερη στοά του Ευμένη.

Η ανέγερση μιας μεγάλης στοάς στα βόρεια του λυκούργειου Σταδίου αποτελεί μία ακόμη ενδιαφέρουσα επιβεβαίωση για την αθλητική γενικά χρήση του χώρου. Η στοά αποδίδεται από τον Βιτρούβιο στον βασιλέα της Περγάμου Ευμένη Β΄ (198-158 π.Χ.) και οικοδομήθηκε πιθανότατα μέσα στη δεκαετία του 170-160 π.Χ., χρονιές που οι Ατταλίδες της Περγάμου συμμετείχαν ενεργά στους Παναθηναϊκούς αγώνες (πρβλ. *IG*.II^2, 2314 και *SEG*. XLI (1991), 115).

Η Στοά ήταν διώροφη και η πίσω πλευρά της κτίστηκε παράλληλα προς τον προϋπάρχοντα αρχαιότερο Βόρειο Αναλημματικό Τοίχο, αλλά χωρίς να συνδέεται οργανικά με αυτόν καθότι το νέο κτίσμα ήταν αυτοτελές και αυτοφερόμενο. Η θεμελίωση της Στοάς είναι βαθύτερη και ανεξάρτητη από τη θεμελίωση του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου, και σε αυτήν χρησιμοποιήθηκαν κυρίως μεγάλοι πωρόλιθοι σε δεύτερη χρήση, προερχόμενοι από κάποιο άγνωστό μας παλαιότερο ανάλημμα (;), όπως μαρτυρεί η επεξεργασία των όψεων των λίθων αυτών (διαπίστωση του αρχιτέκτονα Μ. Λεφατζή). Επίσης στη θεμελίωση χρησιμοποιήθηκαν ανάμεικτα και ορισμένοι κροκαλοπαγείς λίθοι.

Οι ορθοστάτες που επενδύουν τους εσωτερικούς τοίχους της Στοάς καθώς και οι βάσεις και οι στέψεις τους είναι από μάρμαρο Υμηττού, ενώ οι υπερκείμενοι τοίχοι (πλάτ. 0,67 μ.) ήσαν από μαλακό κιτρινωπό αιγινήτη πωρόλιθο σε ισόδομο σύστημα. Ας σημειωθεί ότι το νησί της Αίγινας ήταν την εποχή εκείνη κάτω από την επικυριαρχία των βασιλέων της Περγάμου και θα ήταν εύκολος και οικονομικός για τους Περγαμηνούς ο προσπορισμός των απαραίτητων λίθων από τα σχετικά λατομεία, που βρίσκονταν στα βόρεια του νησιού.

Όλη η λοιπή ανωδομή της Στοάς (κίονες, αμφικίονες, κιονόκρανα, θωράκια, γείσα κ.λπ.) ήσαν από χαρακτηριστικό τοπικό, μικρασιατικό μάρμαρο και τα μέλη φέρουν με χαρακτά

γράμματα ένα εκτεταμένο σύστημα αρίθμησης, προφανώς για την κατάλληλη τοποθέτηση εκάστου πάνω στο μνημείο. Το γεγονός αυτό ενισχύει την υπόθεση που έχει διατυπωθεί, ότι τα αρχιτεκτονικά μέλη της ανωδομής κατασκευάστηκαν σε μαρμαρογλυφικά εργαστήρια της Περγάμου και μεταφέρθηκαν έτοιμα για τοποθέτηση στο κτήριο στην Αθήνα (προκατασκευή). Τα μεγάλα ξύλινα δοκάρια που απαιτούνταν για τη στήριξη του ορόφου και της στέγης πιθανότατα επίσης προέρχονταν από τα δάση της Μ. Ασίας.

Το όλο έργο μπορεί να αποδοθεί σε αρχιτέκτονα της Αυλής της Περγάμου και είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τα ωραία «περγαμηνά» κιονόκρανα της κεντρικής εσωτερικής κιονοστοιχίας του άνω ορόφου με τα πλατιά αναδιπλούμενα λογχοειδή φύλλα, εμπνευσμένα από αιγυπτιακά πρότυπα. Ως προς την εξωτερική όψη της Στοάς φαίνεται ότι, κρίνοντας από τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά μέλη, αυτή ήταν όμοια με τη λίγο μεταγενέστερη και μικρότερη περγαμηνή στοά που έκτισε στην Αρχαία Αγορά ο νεότερος αδελφός του Ευμένη, ο Άτταλος Β΄ (σήμερα αναστηλωμένη).

Η Στοά, που με μεγάλη πιθανότητα ακολουθούσε σε όλο της το μήκος το μήκος του Βόρειου Αναλημματικού Τοίχου, θα έφθανε και αυτή τα 185 μ. περίπου και θα ήταν κατά τα μικρασιατικά πρότυπα μια «σταδιαία στοά», δηλαδή μια στοά μήκους ενός σταδίου (ήτοι 600 ποδών). Εφόσον υπολογισθούν τα 600 πόδια με τον αττικό πόδα στα 0,296 του μέτρου, θα μπορούμε να εκτιμήσουμε και το μήκος του σταδίου στην Αθήνα στα 177,60 μ. (εικ. 5).

Το εσωτερικό πλάτος της Στοάς ήταν 15,70 μ. και χωριζόταν κατά μήκος στα δύο με μία κεντρική κιονοστοιχία. Στην περίπτωση της Στοάς του Ευμένη είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο ισόγειο δεν διέθετε κανένα χώρισμα ή δωμάτιο, αντίθετα με την άλλη περγαμηνή στοά, τη Στοά του Αττάλου στην Αρχαία Αγορά. Επίσης το δάπεδο του ισογείου της Στοάς του Ευμένη αποτελείτο από καλά χτυπημένο χώμα, όπως συμβαίνει σε αρχαίες οδούς και σε δρόμους σταδίων, και όχι από μία μαρμάρινη πλακόστρωση, όπως θα ανέμενε κανείς.

Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με το συγκεκριμένο μήκος της στοάς (του ενός σταδίου), επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι το ισόγειο της Στοάς του Ευμένους κατασκευάστηκε για να χρησιμοποιηθεί ως στεγασμένος δρόμος ενός γυμνασίου («κατάστεγος δρόμος ή ξυστός») για την εκγύμναση των αθλητών σε περιόδους κακοκαιρίας. Ο άνω όροφος της Στοάς, που ήταν προσβάσιμος από τον «περίπατο», θα αποτελούσε χώρο προστασίας των θεατών του Διονυσιακού Θεάτρου σε πιθανή κακοκαιρία, ενώ παράλληλα θα ήταν κατάλληλος και για τη θέαση των δρώμενων στο λυκούργειο Παναθηναϊκό Στάδιο, που βρισκόταν στα νότια. Εξωτερική κλίμακα στο ανατολικό άκρο της Στοάς, όπου υπήρχε μία θύρα εισόδου και υπαίθρια αυλή, θα επέτρεπε πιθανότατα την άνετη πρόσβαση θεατών και στον άνω όροφο καθώς και στον «περίπατο».

Ο «ξυστός» αποτελούσε πάντοτε μαζί με την παλαίστρα μέρος ενός αρχαίου γυμνασίου και το γεγονός αυτό επιτρέπει τη βάσιμη υπόθεση ότι στα δυτικά του χώρου και κάτω από το μεταγενέστερο Ωδείο του Ηρώδη του Αττικού, θα υπήρχε παλαιότερη παλαίστρα με τους απαραίτητους λουτήρες για τον καθαρισμό των αθλητών. Είναι πιθανότατα σχετική με το λουτρώνα και η ύπαρξη πολλών αγωγών νερού στην περιοχή νότια του Ωδείου, που κατέρχονταν από βορρά προς νότον, όπως είχε παρατηρήσει ο ανασκαφέας του χώρου. Η παλαίστρα αυτή θα μπορούσε να ταυτισθεί με την «παλαίστρα του Ιπποκράτη», που προϋπήρξε της εποχής του Λυκούργου, αφού γνωρίζουμε ότι ενώ βρισκόταν σε αυτήν ο ρήτορας Ισοκράτης, ήδη 98 ετών, πληροφορήθηκε την ήττα των Αθηναίων στη Χαιρώνεια το καλοκαίρι του 338 π.Χ. Εάν η ταύτιση αυτή είναι ορθή θα μπορούσε να υποθέσει κανείς προσαρτημένο στην παλαίστρα και έναν μικρό θεατρικό χώρο στην πλαγιά του λόφου για την πραγματοποίηση εκεί φιλοσοφικών συζητήσεων και απαγγελιών, όπως γνωρίζουμε από άλλα παραδείγματα. Το σύνολο μπορεί να θεωρηθεί προπομπός του λαμπρού ρωμαϊκού Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού.

Η ύπαρξη γυμνασίου στην περιοχή επιβεβαιώνεται ακόμη από την εύρεση μικρού τετράπλευρου όρου που ήταν αρχικά εντοιχισμένος και έφερε σε δύο στίχους την επιγραφή «όρος/γυμνασίου» (*Hesperia* 16 (1947), 65, no. 2 pl. XII). Ο όρος βρέθηκε στην ευρύτερη περιοχή και χρονολογείται στον 2ο αι. π.Χ. Ίσως ο Ευμένης Β΄, σε αντιπαλότητα με τους Πτολεμαίους της Αιγύπτου που ίδρυσαν γυμνάσιο στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης, να ανακαίνισε στη Νότια Κλιτύ του λόφου την παλαιότερη παλαίστρα προσθέτοντας «ξυστό» με την κατασκευή της λαμπρής Στοάς που φέρει το όνομά του σε γειτνίαση με το λυκούργειο Παναθηναϊκό Στάδιο. Παρόμοιες μεγαλοπρεπείς στωικές κατασκευές σε σχέση με στάδια είχαν ήδη εμπλουτίσει την πρωτεύουσα της δυναστείας των Ατταλιδών, την Πέργαμο.

Κατά τη λειτουργία του ελληνιστικού «ξυστού» διατηρήθηκε με μεταφορά στο πλάι του βόρειου τοίχου της Στοάς η παλαιά κρήνη, στοιχείο εξαιρετικά χρήσιμο για τους αθλούμενους. Κατά την κατασκευή της Στοάς διατηρήθηκε επίσης κάτω από το δάπεδο του ισογείου ο παλαιότερος κτιστός «κρυπτός» οχετός, που προφανώς συνέχιζε να εξυπηρετεί το Παναθηναϊκό Στάδιο στα νότια. Ίσως στα νότια της Στοάς δημιουργήθηκε και «παραδρομίς» ή «έξω δρόμος», χώρος υπαίθριος για την εκγύμναση των αθλητών κατά τις περιόδους καλοκαιρίας.

Το Παναθηναϊκό Στάδιο του Λυκούργου γνωρίζουμε από επιγραφές ότι επισκευάστηκε τουλάχιστον δύο φορές. Η πρώτη φορά χρονολογείται γύρω στα 250 π.Χ., ύστερα από τον ατυχή για τους Αθηναίους Χρεμωνίδειο Πόλεμο (267-262 π.Χ.) (*IG*.II^2, 677). Ίσως οι φθορές, που ήταν ανάγκη να επισκευασθούν, να προκλήθηκαν κατά τον πόλεμο αυτό, αφού

σημαντική πολεμική δραστηριότητα σημειώθηκε στον ακριβώς απέναντι λόφο, στο λόφο των Μουσών, όπου οι Μακεδόνες είχαν ιδρύσει φρούριο.

Η δεύτερη φορά ανάγεται στα πρώτα χρόνια της εξουσίας του Αυγούστου (31 π.Χ.-14 μ.Χ.) και αναφέρεται τότε επισκευή του συστήματος εκκίνησης των αγωνιζομένων αθλητών στο Στάδιο (*IG*.II^2, 1035). Οι επισκευαστικές αυτές εργασίες πιθανότατα ήσαν ευρύτερες και είχαν σχέση με προηγούμενες καταστροφές, που επέφερε στα μνημεία της περιοχής η πολιορκία της Ακρόπολης από τον Ρωμαίο Σύλλα το 86 π.Χ. Στις αυγούστειες αυτές επισκευές του Παναθηναϊκού Σταδίου ίσως εντάσσεται και η οικοδόμηση ενός προπύλου ή άλλου επινίκιου κτηρίου σχετικού με το Στάδιο και το οποίο θα κοσμούσαν ως ακρωτήρια μεγάλες πήλινες γυναικείες μορφές. Τμήματα τεσσάρων πήλινων μορφών βρέθηκαν πεταμένα μέσα σε μεταγενέστερο υστερορωμαϊκό πηγάδι στα νότια του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, ακριβώς στην περιοχή που υπολογίζεται η είσοδος του Παναθηναϊκού Σταδίου. Δύο από αυτές τις μορφές απεικονίζουν Νίκες με πρόσθετα άλλοτε φτερά και χέρια, και ίσως στηρίζονταν πάνω σε σφαίρα. Φαίνεται ότι παρήχθησαν από την ίδια μήτρα, και σήμερα κοσμούν το νέο Μουσείο Ακροπόλεως. Οι αρχαϊστικές αυτές Νίκες (ύψους 1,03 μ.) θυμίζουν ως προς το πρόσωπο τις κεφαλές κορών από ερμαϊκές στήλες, που κοσμούσαν το προσκήνιο του Ωδείου του Αγρίππα στην Αρχαία Αγορά και που χρονολογούνται γύρω στο 15 π.Χ.

Το λυκούργειο Παναθηναϊκό Στάδιο στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης λειτούργησε, ως φαίνεται, συνέχεια μέχρι τα χρόνια του ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού (117-138 μ.Χ.) διανύοντας μια ζωή 450 χρόνων περίπου. Γύρω στα 120 μ.Χ. είναι γνωστό ότι ο φιλοαθηναίος αυτοκράτορας Αδριανός φρόντισε για την ενίσχυση και αναβάθμιση των πεντετηρικών εορτών των Μεγάλων Παναθηναίων εγκαινιάζοντας την «Παναθηναΐδα», όπως ονομάστηκε, σε αντιστοιχία με την Ολυμπιάδα των ολυμπιακών αγώνων. Με μεγάλη πιθανότητα τότε αποφασίστηκε η μεταφορά του παλαιού Παναθηναϊκού Σταδίου από τη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης στις παρυφές της αναπτυσσόμενης «νέας πόλης» των Αθηνών του Αδριανού, στις όχθες του Ιλισού ποταμού και στη φυσική κοιλότητα του λόφου του Αρδηττού.

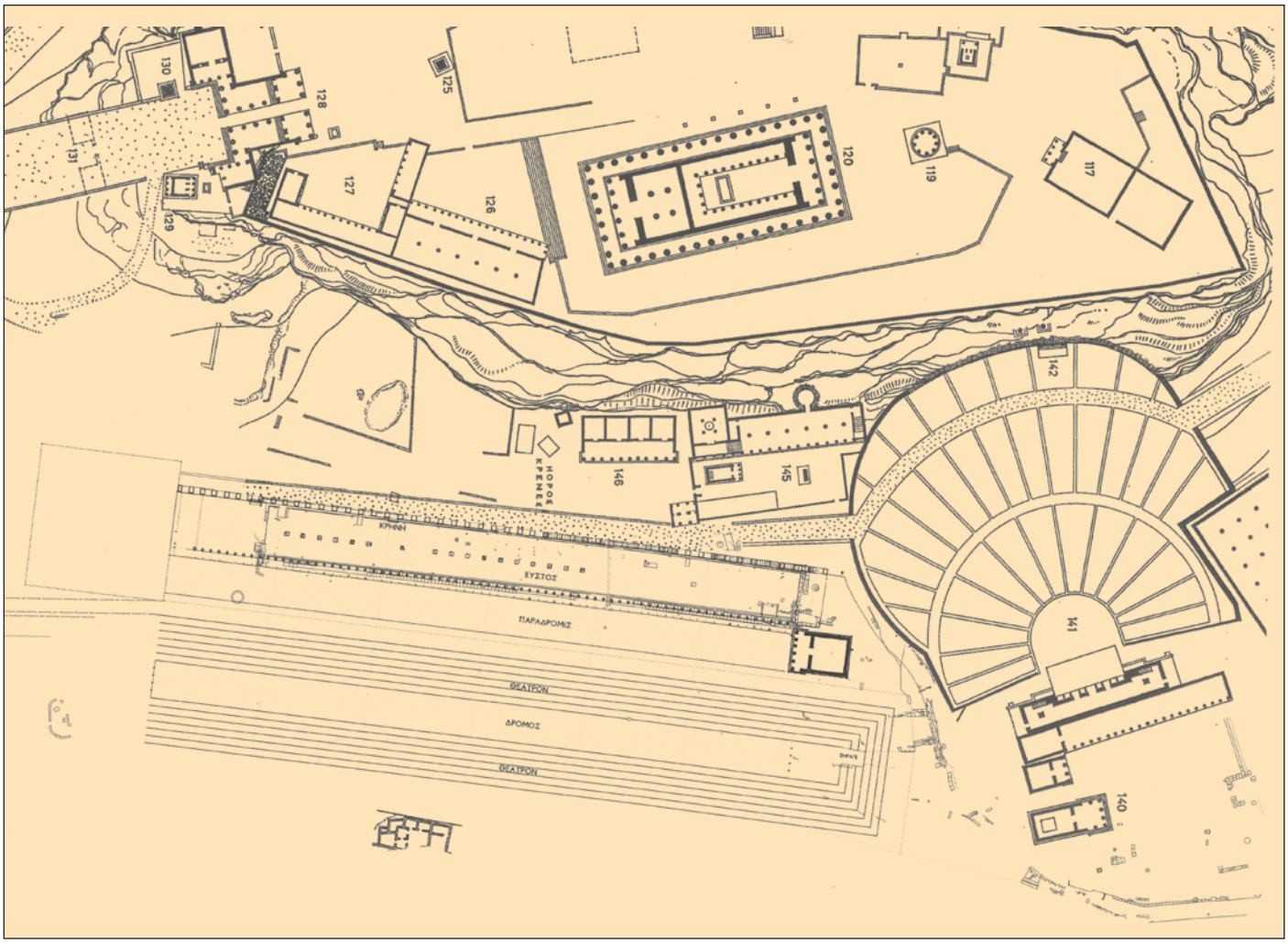

5. Σχεδιαστική απόδοση της τοπογραφίας της Νότιας Κλιτύος κατά τον 2ο αι. π.Χ.

Στο νέο αυτό, πιο ευρύχωρο, Παναθηναϊκό Στάδιο φαίνεται ότι ετέλεσε ο Αδριανός και τις αγαπητές σε αυτόν θηριομαχίες, στις οποίες συμμετείχαν χίλια περίπου ζώα. Το νέο αυτό Στάδιο ήταν πιθανότατα αρχικά χωμάτινο, όπως το λυκούργειο. Είναι ενδιαφέρον ότι στην έπαυλη του Αδριανού στο Tivoli της Ιταλίας βρέθηκε μικρογραφικό σχεδιάγραμμα σταδίου χαραγμένο πάνω σε μαρμάρινο πλακίδιο. Το εικονιζόμενο στάδιο έχει όλα τα χαρακτηριστικά τυπικού ρωμαϊκού σταδίου με ημικυκλική σφενδόνη στο ένα άκρο, όπως και στο στάδιο της Αθήνας.

Ας σημειωθεί ότι σύμφωνα με τις πηγές ο Αδριανός κατασκεύασε επίσης μεγαλόπρεπο Γυμνάσιο, ίσως σε αντικατάσταση του εγκαταλελειμμένου πια γυμνασίου της Νότιας Κλιτύος. Το αδριάνειο Γυμνάσιο ταυτίζεται σε γειτονική περιοχή του Αρδηττού, στο Κυνόσαργες, με τα θεμέλια μεγάλου ορθογώνιου κτηρίου.

Λίγα χρόνια αργότερα ο πλούσιος Αθηναίος Ηρώδης ο Αττικού από τον Μαραθώνα (101-177 μ.Χ.) ανέλαβε να επενδύσει το νέο Παναθηναϊκό Στάδιο του Αδριανού εξ ολοκλήρου με πεντελικό μάρμαρο. Κατά την εργασία αυτή, που διήρκεσε 4 χρόνια (140-143 μ.Χ.) και εξάντλησε σχεδόν τα γνωστά τότε λατομεία πεντελικού μαρμάρου, ο Ηρώδης φαίνεται ότι αντέγραψε στοιχεία από το παλαιό και εγκαταλελειμμένο πια λυκούργειο στάδιο, ιδιαίτερα τις ανάγλυφες γλαύκες (το σύμβολο της Αθηνάς) στις βάσεις των μαρμάρινων θρόνων της προεδρίας και σε ορισμένα εδώλια του κοίλου.

Το παλαιό λυκούργειο Στάδιο μαζί με το μεγαλύτερο μέρος της λαμπρής Στοάς του Ευμένη στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης περιέπεσαν πλέον στην αφάνεια μετά την ίδρυση του νέου Παναθηναϊκού Σταδίου και ο χώρος άρχισε να καταλαμβάνεται από νέες μεγάλες ιδιωτικές οικίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ο περιηγητής Παυσανίας περιηγήθηκε την περιοχή αυτή λίγα χρόνια αργότερα, γύρω στο 175 μ.Χ., δεν αναφέρει ούτε το λυκούργειο Στάδιο ούτε τη Στοά του Ευμένη, ενώ αντίθετα σημειώνει το νέο λαμπρό Ωδείο που ανήγειρε ο ίδιος Ηρώδης στα χρόνια μεταξύ 160 και 170 μ.Χ. προς τιμή της γυναίκας του Ρήγιλλας, που πέθανε το 160 μ.Χ.

Γνωρίζουμε τώρα ότι το Ωδείο καταπάτησε το δυτικό τμήμα της παλαιάς Στοάς του Ευμένους καθώς και την εκεί με μεγάλη πιθανότητα παλαιότερη παλαίστρα με θεατρικό χώρο. Ίσως μάλιστα το γεγονός ότι προϋπήρξαν αυτοί οι χώροι ενέπνευσε τον Ηρώδη να εγείρει Ωδείο. Ένα τμήμα της Στοάς του Ευμένη στα δυτικά φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε πάντως από το Ωδείο, όπως μαρτυρεί ο διαχωριστικός ανατολικός τοίχος του Ωδείου, που ανακατασκευάστηκε από τον αρχιτέκτονα του Ωδείου με υλικά της Στοάς (ορθοστάτες, βάσεις και στέψεις) και με δύο θύρες εισόδου, για την εξυπηρέτηση του Ωδείου. Η υπόλοιπη Στοά και το παλαιό Στάδιο είχαν αρχίσει ήδη να είναι τόπος προσπορισμού μαρμάρινων και πώρινων μελών για νέα οικοδομική χρήση, όπως μαρτυρούν τα διάσπαρτα και κατακερματισμένα αρχιτεκτονικά μέλη των μνημείων αυτών που βρέθηκαν εντοιχισμένα σε μεταγενέστερους τοίχους, όπως κατέδειξαν χαρακτηριστικά οι ανασκαφές στην περιοχή (ρωμαϊκοί τοίχοι στο οικόπεδο Μακρυγιάννη, το φράγκικο Ριζόκαστρο κ.λπ.).

Με βάση τα πιο πάνω στοιχεία, που εκτέθηκαν συνοπτικά, ελπίζω να γίνει αποδεκτό ότι ο σπουδαίος αθηναίος πολιτικός Λυκούργος ίδρυσε γύρω στα 330 π.Χ. το Παναθηναϊκό Στάδιο στη Νότια Κλιτύ της Ακρόπολης. Η ίδρυση εντάσσεται, όπως προκύπτει, σε ένα ευρύτερο οικοδομικό πρόγραμμα που περιελάμβανε για την περιοχή την κατασκευή του Παναθηναϊκού Σταδίου (ύστερα από την εντομή του λόφου και την κατασκευή του μεγάλου Βορείου Αναλημματικού Τοίχου για την εξοικονόμηση χώρου), την ανακατασκευή του Διονυσιακού Θεάτρου με λίθινα εδώλια και μεγάλα αναλήμματα, τον κτηριακό εμπλουτισμό του παρακείμενου Ιερού του Διονύσου και τη διαμόρφωση του «περιπάτου» της Ακρόπολης.

Το πολύπλευρο αυτό έργο του Λυκούργου, σε μίμηση του προγράμματος του Περικλή έναν αιώνα προηγουμένως, είχε κίνητρα κυρίως θρησκευτικά, δηλαδή την προβολή και την ενίσχυση των σημαντικών αθηναϊκών εορτών των Μεγάλων Παναθηναίων και των Μεγάλων Διονυσίων, αλλά και οικονομικά, για την απασχόληση των πολιτών και την ορθή διαχείριση των δημοσίων χρημάτων. Τα οικοδομικά αυτά έργα του Λυκούργου έδωσαν νέα πνοή στην περιοχή, όπου είχε προϋπάρξει το αξιόλογο ιερό του Ασκληπιού και πιθανότατα μια παλαίστρα στο δυτικό άκρο, ίσως «η παλαίστρα του Ιπποκράτους».

Στα ελληνιστικά χρόνια ο βασιλιάς της Περγάμου Ευμένης Β΄ προσέθεσε στην περιοχή του Σταδίου μια λαμπρή κατασκευή, ένα Γυμνάσιο, αναμορφώνοντας την παλαιά παλαίστρα και προσθέτοντας ένα «ξυστό» (στεγασμένο διάδρομο για τους αθλητές) με τη μορφή διώροφης στοάς.

Τον 2ο αι. μ.Χ., στα χρόνια του ρωμαίου αυτοκράτορα Αδριανού, η εικόνα άλλαξε δραστικά. Ο αυτοκράτορας ίδρυσε νέο Παναθηναϊκό Στάδιο στις όχθες του Ιλισού στην περιοχή του λόφου Αρδηττού, εγκαταλείποντας το λυκούργειο στάδιο στην Ακρόπολη. Το νέο στάδιο επένδυσε με μάρμαρο ο Ηρώδης ο Αττικού στα χρόνια 140-143 μ.Χ., ενώ γύρω στα 160-170 μ.Χ. ο ίδιος προσέθεσε ένα νέο κτίσμα στην πόλη, το Ωδείο, που έλαβε το όνομά του. Το νέο αυτό λαμπρό κτίσμα στη Νότια Κλιτύ καταπάτησε τα παλαιότερα εκεί κτίσματα, την παλαίστρα, το δυτικό τμήμα του Βορείου Αναλημματικού Τοίχου και τμήμα της Στοάς του Ευμένους. Η εγκατάλειψη και η φθορά τους ήταν πλέον φυσικό επακόλουθο. Η ανάπτυξη συνοικίας πλούσιων οικοδομών και επαύλεων στην περιοχή χαρακτηρίζουν τα ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά χρόνια.

Ελπίζω ότι οι συνεχιζόμενες στο χώρο μελέτες και έρευνες θα επιβεβαιώσουν τα μέχρι σήμερα συμπεράσματα που δίδουν μια νέα εικόνα στην αλληλουχία των μνημείων της Νότιας Κλιτύος της Ακρόπολης των Αθηνών.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

Τα σχέδια (εικ. 2-5) συντάχθηκαν από τον αρχιτέκτονα Μ. Λεφατζή κατά τη διάρκεια της μελέτης του χώρου και δεν είναι οριστικά.

Ευχαριστώ θερμά τα μέλη της Επιτροπής και του Τεχνικού Γραφείου για τη βοήθειά τους κατά τη διάρκεια της πρόσφατης μελέτης μου για τη χρήση κυρίως του ευρύτερου χώρου, όπου και τα ερείπια της Στοάς του Ευμένους.

ΠΗΓΕΣ

Λυκούργου, *Κατά Λεωκράτους*.
Παυσανίου, *Ελλάδος Περιηγήσεως, Αττικά*.
[Πλουτάρχου] *Ηθικά – Βίοι των Δέκα Ρητόρων*.
Φιλοστράτου, *Βίοι Σοφιστών*, II, 549-550.
Τ. Λίβιος, 35, 39.
Inscriptiones Graecae (*IG*.), τόμ. II^2.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ALESHIRE S., *The Athenian Asklepieion*, Amsterdam 1989.
ΒΑΛΑΒΑΝΗΣ Π., *Ιερά και Αγώνες στην Αρχαία Ελλάδα*, Αθήνα 2004.
ΓΩΓΟΣ Σ., *Τα Αρχαία Ωδεία της Αθήνας*, Αθήνα 2008.
COULTON J., *The Architectural Development of the Greek Stoa*, Οξφόρδη 1976.
FARAGUNA M., *Atene nell eta di Alessandro*, Ρώμη 1992.
HABICHT C., *Athens from Alexander to Antony*, Harvard University Press, 1999.
ΚΑΛΛΙΓΑΣ Π., «Η περιοχή του Ιερού και του Θεάτρου του Διονύσου στην Αθήνα», στο W. Coulson κ.ά. (επιμ.), *The Archaeology of Athens and Attica under the Democracy*, Oxbow, 1994, σ. 25-30.
—, «Η Αθηναϊκή Ακρόπολη το 1835», *ΑΔ* 48-49 (1994-95), Μελέτες,σ. 23-42.
ΚΑΛΤΣΑΣ Ν. (επιμ.), *Αγών*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2004.
KAPETANOPOULOS E., «The Reform of the Athenian Constitution under Hadrian», *Horos* 10-12 (1992-98), σ. 215-237.
ΚΟΡΡΕΣ Μ., «Εργασίες στα μνημεία», *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, σ. 9-21.
KORRES M., «Vorfertigung und Ferntransport eines athenischen Grossbaus und zur Proportionierung von Säulen in der hellenistischen Architektur», *Bauplanung und Bautheorie der Antike*, DAI, Βερολίνο 1983, σ. 201-207.
ΚΟΡΡΕΣ Μ., «Αθηναϊκή πολεοδομία – Αρχαίος Οικιστικός Χώρος», στο Goette H. (επιμ.), *Ancient Roads in Greece,* Antiquitates 21, Hamburg 2002, σ. 1-31.
ΛΕΦΑΤΖΗΣ Μ. / Μ. ΜΠΡΙΑΝΑ-ΠΡΩΤΟΠΑΠΑΔΑΚΗ, «Νέες έρευνες κατά τις στερεωτικές εργασίες στη Στοά του Ευμένους Β», *Ανθέμιον* 13 (2005), σ. 24-28.
ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ Μ., «Οι Ανασκαφές Νοτίως της Ακροπόλεως – Τα Γλυπτά», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 141 (2002), σ. 189-196.
NEILS J. (επιμ.), *Goddess and Polis – The Panathenaic Festival in Ancient Athens*, Princeton 1992.
OPPER T., *Hadrian – Empire and Conflict*, British Museum, Λονδίνο 2008.
PALAGIA O. / A. CHOREMI-SPETIERI (επιμ.), *The Panathenaic Games*, Oxbow Books, 2007.
ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΚΡΙΣΤΕΝΣΕΝ Α., *Το Παναθηναϊκόν Στάδιον*, Αθήνα 2003.
PARKER R., *Athenian Religion – A History*, Οξφόρδη 2004.
RHODES P.F., *The Athenian Boule*, Οξφόρδη 1972.
RHODES P.J. / R. OSBORNE, *Greek Historical Inscriptions, 404-323 BC*, Οξφόρδη 2007.
ROMANO D.G., «Lykourgos, the Panathenaia and the Great Altar of Athena; Further thoughts concerning the Pnyx Hill», στο B. Forsén / B.G. Stanton (επιμ.), *The Pnyx in the History of Athens,* Helsinki 1996, σ. 71-85.
SCHAAF H., *Untersuchungen zu Gebäudestifungen in hellenistischer Zeit* (Die Stoa Eumenes' II: 84-93), Βιέννη 1992.
SCHWENK C., *Athens in the Age of Alexander*, Σικάγο 1985.
SEKUNDA N.Y., «Athenian demography and military strength, 338-322 BC», *BSA* 87 (1992), σ. 311-355.
ΤΖΑΧΟΥ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ Ο. (επιμ.), *Το Πνεύμα και το Σώμα*, κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1989.
TOWNSEND R.F., *Aspects of Athenian Architectural Activity in the Second Half of the Fourth Century BC*, Michigan 1983.
TRAVLOS J., *Pictorial Dictionary of Ancient Athens*, Λονδίνο 1971.
WILSON P., *The Athenian Institution of the 'Khoregia'*, Cambridge 2000.

The Panathenaic Stadium: A New Interpretation

Petros G. Calligas

The recent archaeological research of the interdisciplinary "Committee for the Restoration of the Odeon of Herodes and the Stoa of Eumenes on the South Slope of the Acropolis" that was set up by the Greek Ministry of Culture has consolidated the following relevant conclusions of the author of this article. Thus, around 330 BC, the prominent Athenian statesman Lycurgus established the Panathenaic Stadium on the lower part of the South Slope, after a deep incision on the hill and the building of a big retaining wall that had a long series of relieving arches. The construction of the earthen Panathenaic Stadium was part of a broader building project undertaken by Lycurgus, which also included the reconstruction of the Theater of Dionysus, the improvement of the neighboring Sanctuary of Dionysus, the re-arrangement of the circular road around the Acropolis hill, the so-called "peripatos", and the final planning of the neighboring roads. The aim of this ambitious, multi-faceted work was to project and reinforce the important Athenian festivals of the Great Panathenaea and the Great Dionysia and at the same time to exalt the Athenian democracy in the years of Alexander the Great as well as the economic prosperity of its citizens.

During the Hellenistic period, between 170 and 160 BC, the king of Pergamon Eumenes II added close to the Stadium a Gymnasium and an impressive two-storied Stoa with a peristyle, where the athletes could exercise in unfavorable weather conditions. The Stoa, whose many architectural members had been prefabricated in the stone-cutting workshops of Pergamon, was erected to the north of the Stadium and next to the big retaining wall.

The Panathenaic Stadium of Lycurgus, in spite its restorations in the time of Octavian Augustus, was abandoned and around 120 AD it was "transferred" to the outskirts of the New City, on the hill of Ardyttus, where it lies ever since.

A few years later, in 140-143 AD, the wealthy Athenean Herodes Atticus financed the marble revetment of the originally earthen Stadium, while around 160-170 AD the same patron of the arts added on the South Slope of the Acropolis, in the vicinity of the old Stadium of Lycurgus and the Gymnasium, a splendid Odeon for music performances, which, restored, continues its outstanding artistic function until today.